

Η διαπροσωπική ενέργεια (τριτενέργεια) των συνταγματικών δικαιωμάτων, κατά το αναθεωρημένο Σύνταγμα΄΄.

Ανδρέας Γ. Δημητρόπουλος
Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου
Νομικού Τμήματος Πανεπιστημίου Αθηνών

(Περίληψη διαλέξεως που οργάνωσε η Εταιρεία Διοικητικών Μελετών στην αίθουσα του Δικηγορικού Συλλόγου Αθηνών στις 17 Οκτωβρίου 2001)

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Κατ' αρχήν θέλω να εκφράσω τις ευχαριστίες μου προς εσάς προσωπικά, κύριε Πρόεδρε, και στην Εταιρεία Διοικητικών Μελετών για την τιμητική πρόσκληση να κάνω την έναρξη του φετινού κύκλου ομιλιών. Το θέμα της σημερινής ομιλίας είναι η "διαπροσωπική ενέργεια (τριτενέργεια) των συνταγματικών δικαιωμάτων κατά το αναθεωρημένο Σύνταγμα΄΄. Το άρθρο 25 στην παράγραφο 1 εδάφιο γ συμπεριέλαβε διάταξη, κατά την οποία "τα δικαιώματα αυτά του ανθρώπου (ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου) ισχύουν και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών που προσιδιάζουν". Έγινε έτσι δεκτή με ρητή συνταγματική διάταξη η λεγόμενη "τριτενέργεια" ή ορθότερα η διαπροσωπική ενέργεια των συνταγματικών δικαιωμάτων.
2. Δεν υπάρχει πλέον αμφιβολία, ότι τα συνταγματικά δικαιώματα εφαρμόζονται στις σχέσεις εργοδότη - εργαζόμενου. Το ίδιο το Σύνταγμα απαγορεύει παραδείγματος χάριν την απόλυση εργαζόμενου για τις πολιτικές ή θρησκευτικές του πεποιθήσεις ή διότι ανέπτυξε συνδικαλιστική δραστηριότητα ή επειδή άλλαξε θρήσκευμα. Προσक्रουεί ευθέως στις συνταγματικές διατάξεις η αποκλήρωση κληρονόμου, επειδή λχ άλλαξε θρήσκευμα ή δεν ακολούθησε ορισμένο επάγγελμα ή δεν εγκαταστάθηκε σε ορισμένο τόπο κλπ. Οι σχέσεις των συζύγων μεταξύ τους, όπως και οι σχέσεις γονέων και τέκνων, ρυθμίζονται απευθείας από τις Συνταγματικές διατάξεις και δεσμεύουν ανάλογα τον κοινό νομοθέτη, όπως άλλωστε αυτό συμβαίνει σε κάθε μερικότερη περιοχή του δικαίου. Το απόρρητο, όπως και το δικαίωμα επικοινωνίας, η επαγγελματική ελευθερία, η θρησκευτική ελευθερία κλπ αποτελούν αρχές με εφαρμογή και στον οικογενειακό χώρο. Τεράστιο είναι, επίσης, το πεδίο εφαρμογής των συνταγματικών δικαιωμάτων στον συναλλακτικό χώρο. Αντίκεινται πχ στο Σύνταγμα ρήτρες μισθωτηρίων συμβολαίων, που παραβιάζουν την συνταγματικά κατοχυρούμενη ιδιωτική και οικογενειακή ζωή κλπ.
3. Σύμφωνα με την παραδοσιακή διδασκαλία, τα συνταγματικά δικαιώματα εφαρμόζονται αποκλειστικά και μόνο στις σχέσεις μεταξύ κράτους και πολιτών, μόνο δηλαδή στην περιοχή του δημοσίου δικαίου. Άλλωστε το συνταγματικό δίκαιο ανήκει στο δημόσιο δίκαιο και οι διατάξεις του είναι "δημοσίου δικαίου". Η παραπάνω διάταξη ξαφνιάζει πράγματι την

- παραδοσιακή νομική λογική. Και αυτό διότι καλούμεθα πλέον να εφαρμόσουμε τα συνταγματικά δικαιώματα και σε όλους τους κλάδους του ιδιωτικού δικαίου: στο οικογενειακό δίκαιο, στο ενοχικό δίκαιο, στο εργατικό δίκαιο κλπ. Επιτρέψτε μου στο σημείο αυτό να καταθέσω την προσωπική δικαίωση, την οποία αισθάνομαι, καθώς αφιέρωσα στο συγκεκριμένο ζήτημα ένα σημαντικό κομμάτι της επιστημονικής μου νιότης και της γενικότερης ερευνητικής μου εργασίας.
4. Με τη συγκεκριμένη διάταξη ο συντακτικός νομοθέτης αναγνωρίζει τη μεταβολή που έχει ήδη επέλθει στη συνταγματικοπολιτική πραγματικότητα και ταυτόχρονα θέτει την αφετηρία για την ολοκλήρωση της μεταβολής του δικαϊκού οικοδομήματος. Το ζήτημα της διαπροσωπικής ενέργειας είναι ένα ευρύτατο θέμα, που αγκαλιάζει ολόκληρη την έννομη τάξη και αναφέρεται στη μεταβολή αυτής. Τα θεωρητικά και πρακτικά ζητήματα που θέτει η συγκεκριμένη διάταξη είναι πάρα πολλά. Θα προσπαθήσω μέσα στο χρόνο που έχω στη διάθεσή μου να τα παρουσιάσω συστηματοποιημένα στις ακόλουθες ενότητες:

1. Η ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΚΑΙ Η ΕΝΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΝΝΟΜΗΣ ΤΑΞΗΣ

5. Η πρώτη σημαντική ρυθμιστική μεταβολή του άρθρου 25 παρ. 1 εδ. γ είναι η αναγνώριση της ενότητας της έννομης τάξης. Η διάταξη οδηγεί αναγκαία στην ενότητα της έννομης τάξης, η οποία αποτελεί προϋπόθεση εφαρμογής των συνταγματικών δικαιωμάτων στις διαπροσωπικές σχέσεις. Σύμφωνα με τη νέα συνταγματική ρύθμιση, τα συνταγματικά δικαιώματα εφαρμόζονται και στις σχέσεις μεταξύ των ιδιωτών. Δηλαδή, οι συνταγματικές διατάξεις (''δημοσίου δικαίου'') εφαρμόζονται και στο ''ιδιωτικό δίκαιο''. Με άλλα λόγια η διάκριση του δικαίου σε δημόσιο και ιδιωτικό, κατά τη ρητή πλέον επιταγή του Συντάγματος, δεν συνιστά εμπόδιο στην εφαρμογή των συνταγματικών δικαιωμάτων.
6. Η συγκεκριμένη συνταγματική διάταξη περιέχει υπέρβαση της διάκρισης του δικαίου σε ιδιωτικό και σε δημόσιο. Ο σύγχρονος συντακτικός νομοθέτης αντιλαμβάνεται την έννομη τάξη ως ενιαίο χώρο, μέσα στον οποίο εφαρμόζονται οι συνταγματικές διατάξεις. Με αυτόν τον τρόπο δίνει απάντηση στην παλαιά διαμάχη ανάμεσα στον μονισμό και τον δυισμό, η οποία εκδηλώθηκε στον χώρο της νομικής επιστήμης ως διχογνωμία για την μονιστική ή δυαδιστική φύση της έννομης τάξης.
7. Είναι πάντως σημαντικό να υπομνησθεί, ότι η κλασσική έννομη τάξη ήταν πράγματι δυαδιστική, αλλά ενοποιήθηκε ύστερα από μία μακρά διαδικασία δύο αιώνων, γνωστή ως δημοσιοποίηση του ιδιωτικού δικαίου και ιδιωτικοποίηση του δημοσίου δικαίου. Από την άποψη αυτή, ο συντακτικός νομοθέτης αναγνωρίζει μία μεταβολή, που σε ικανό μέτρο έχει ήδη επέλθει στην συνταγματικοπολιτική πραγματικότητα. Η ενότητα της έννομης τάξης αποτελεί την απαραίτητη θεωρητική και συστηματική βάση για την εφαρμογή των συνταγματικών δικαιωμάτων στις διαπροσωπικές σχέσεις και για την αντιμετώπιση πολλών μερικότερων ζητημάτων.

2. Η ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΚΑΙ Ο ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΟΣ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑΣ ΤΗΣ ΕΝΝΟΜΗΣ ΤΑΞΗΣ.

8. Η επέκταση της εφαρμογής των δικαιωμάτων του ανθρώπου στις διαπροσωπικές σχέσεις σημαίνει τον εξανθρωπισμό του δικαίου. Ήδη με το Σύνταγμα του 1975 αναγνωρίστηκε ο ανθρωπιστικός χαρακτήρας της σύγχρονης ελληνικής έννομης τάξης. Η αναθεώρηση του 2001 επεκτείνει και ενισχύει σημαντικά, με τη διάταξη του άρθρου 25 παρ. 1 εδ. γ, τον ανθρωπιστικό αυτό χαρακτήρα. Αποτελεί από την άποψη αυτή ένα σημαντικό βήμα στην ολοκλήρωση του κοινωνικού ανθρωπισμού.
9. Όπως προβλεπει το άρθρο 2 παρ. 1 του ελληνικού Συντάγματος: “Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας”. Η αρχή του απαραβίαστου της ανθρώπινης αξίας ανάχθηκε σε καταστατική αρχή της έννομης τάξης. Τα δικαιώματα του ανθρώπου αποτελούν εξειδικεύσεις της ανθρώπινης αξίας. Κατά τη ρητή συνταγματική επιταγή του άρθρου 25 παρ 1 εδ. γ δεν εφαρμόζονται πλέον μόνο στο δημόσιο, αλλά και στον ιδιωτικό χώρο. Η νέα διάταξη του άρθρου 25 επιβεβαιώνει το χαρακτήρα της ανθρώπινης αξίας ως καταστατικής αρχής της συνολικής έννομης τάξης, ως αρχής που εφαρμόζεται ταυτοχρόνως στα δυο “ημισφαίρια” της έννομης τάξης του δημοσίου και του ιδιωτικού δικαίου.
10. Ενώ η μονιστική αρχή μας παρέχει μία ουδέτερη γεωγραφική απεικόνιση της έννομης τάξης, η αρχή του απαραβίαστου της ανθρώπινης αξίας την χρωματίζει “ιδεολογικά”. Η ενότητα της έννομης τάξης είναι ενότητα βασισμένη στην ανθρώπινη αξία, η οποία συγκεκριμενοποιεί την ιδέα της δικαιοσύνης. Ο,τιδήποτε συμφωνεί και προάγει την ανθρώπινη αξία είναι “δίκαιο”, ενώ αντίθετα ο,τιδήποτε αντιβαίνει σε αυτό είναι “άδικο”. Η επιβεβαίωση αυτή της εφαρμογής της ανθρώπινης αξίας και των συνταγματικών δικαιωμάτων, που την εξειδικεύουν, και στο χώρο του ιδιωτικού δικαίου έχει τεράστια θεωρητική και πρακτική σημασία. Σημαίνει ηθικοποίηση της νομικής ζωής, προσέγγιση δικαίου και ηθικής. Η κανονιστική της αξία είναι πολυσήμαντη, καθώς η αρχή του απαραβίαστου της ανθρώπινης αξίας έχει πρόσφορο έδαφος εφαρμογής σε όλες τις μερικότερες εκφάνσεις του (δημοσίου και ιδιωτικού) δικαίου. Παράλληλα αποτελεί ερμηνευτική αρχή με μεγάλη χρησιμότητα.

3. Η ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΚΑΙ ΤΟ ΡΥΘΜΙΣΤΙΚΟ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΤΟΥ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΟΣ

11. Ήδη με τις μέχρι αυτού του σημείου παρατηρήσεις έχει εντοπισθεί το μέγεθος της μεταβολής, που επέφερε η νέα ρύθμιση του άρθρου 25 παρ. 1 εδ. γ, από την οποία δεν διέφυγε και δεν θα μπορούσε να διαφύγει αυτή η ίδια η έννοια του Συντάγματος. Η διάταξη αυτή μας αναγκάζει πλέον να επανακαθορίσουμε την έννοια του Συντάγματος, το οποίο δεν ρυθμίζει απλά και μόνο τις σχέσεις δημοσίου δικαίου, αλλ’ αποτελεί τον καθολικό ρυθμιστή της συνολικής έννομης τάξης.

12. Κατά την παραδοσιακή νομική θεωρία το Σύνταγμα ρυθμίζει τις σχέσεις κράτους - πολιτών και οργανώνει την κρατική εξουσία. Από το ρυθμιστικό αυτό αντικείμενο καθορίστηκε ανάλογα και η ουσιαστική έννοια του Συντάγματος. Είναι προφανές, ότι η νέα διάταξη διευρύνει σημαντικά το ρυθμιστικό αντικείμενο των συνταγματικών διατάξεων. Όμως η διεύρυνση αυτή έχει τις ανάλογες επιπτώσεις και αναγκαία οδηγεί σε μία νέα απάντηση στο ερώτημα: "Τι είναι Σύνταγμα και Συνταγματικό Δίκαιο;". Η "τριτενέργεια", επομένως, εμφιλοχωρεί στην ίδια την έννοια του Συντάγματος.
13. Σύμφωνα με τα παραπάνω θα μπορούσαμε να ορίσουμε το Σύνταγμα ως εξής: "Σύνταγμα είναι ο σε ιδιαίτερο κείμενο γραπτά διατυπωμένος θεμελιώδης νόμος, που έχει τεθεί με ειδική διαδικασία, ρυθμίζει τη συνολική έννομη τάξη, έχει αυξημένη τυπική δύναμη και μεταβάλλεται με διαδικασία δυσχερέστερη της προβλεπόμενης για τους κοινούς νόμους, των οποίων και ιεραρχικά προΐσταται". Η ιδιότητα του Συντάγματος ως καθολικού ρυθμιστή της συνολικής έννομης τάξης είναι αναγκαία συνέπεια της ενοποίησης της έννομης τάξης. Η δημοσιοποίηση του ιδιωτικού δικαίου και η ιδιωτικοποίηση του δημοσίου δικαίου προσέδωσαν στο σύνταγμα "υπερδημόσιο" χαρακτήρα.
14. Η νέα αυτή ιδιότητα του Συντάγματος ως καθολικού ρυθμιστή της ενιαίας έννομης τάξης θεμελιώνει από την πλευρά της την "τριτενέργεια". Τα συνταγματικά δικαιώματα εφαρμόζονται στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών ακριβώς επειδή είναι συνταγματικές διατάξεις.

4. Η ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΚΑΙ Η ΜΕΤΑΒΟΛΗ ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

15. Είναι προφανές, ότι αυτή η ίδια η συνταγματική επιταγή του άρθρου 25 παρ. 1 εδ. γ, κατά την οποία τα δικαιώματα του ανθρώπου εφαρμόζονται και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών, συνιστά αυτή καθ' εαυτή μεταβολή των συνταγματικών δικαιωμάτων. Άλλωστε η μεταβολή αυτή βαίνει παράλληλα και είναι τμήμα της γενικότερης μεταβολής της έννομης τάξης.
16. Για μεταβολή των συνταγματικών δικαιωμάτων γίνεται λόγος στη νομική επιστήμη τις τελευταίες δεκαετίες. Με τον όρο αυτό νοείται κυρίως η μεταβολή της φύσης τους, η αντικειμενικοποίηση των συνταγματικών δικαιωμάτων, η αναγωγή τους σε αντικειμενικό δίκαιο, σε βασικά δηλαδή αξιώματα της συνολικής έννομης τάξης.
17. Με τη μεταβολή των συνταγματικών δικαιωμάτων μεταβάλλεται, επίσης, και το ρυθμιστικό τους αντικείμενο, καθ' όσον δεν ρυθμίζουν μόνο τις σχέσεις δημοσίου δικαίου, αλλά και ιδιωτικού. Επίσης, μεταβάλλεται η κατεύθυνσή τους. Δηλαδή, δεν στρέφονται μόνο κατά του κράτους, αλλά και κατά των ιδιωτών.
18. Ταυτόχρονα, η μεταβολή των συνταγματικών δικαιωμάτων σημαίνει μεταβολή, κατά κυριολεξία διεύρυνση, του ρυθμιστικού τους περιεχομένου. Έχουν πλέον όχι μόνο αμυντικό, αλλά και εξασφαλιστικό και προστατευτικό περιεχόμενο. Η μεταβολή των συνταγματικών δικαιωμάτων

- είναι και αυτή αποτέλεσμα (και τμήμα) της γενικότερης συνταγματικοπολιτικής εξέλιξης και της δημοκρατικοποίησης και κοινωνικοποίησης του κράτους. Η δημοκρατικοποίηση του κράτους ελάττωσε τους προερχόμενους από την κρατική εξουσία κινδύνους και μείωσε την ένταση της αυτής αμυντικής διάστασης. Παράλληλα η μετατροπή του σε κοινωνικό κράτος δικαίου είχε ως αποτέλεσμα την ανάπτυξη της προστατευτικής και εξασφαλιστικής διάστασης.
19. Η μεταβολή, δηλαδή η εξέλιξη, των συνταγματικών δικαιωμάτων οδήγησε στην ανεπάρκεια της κλασικής διάκρισης του G. Jellinek. Τα συνταγματικά δικαιώματα δεν μπορούν, πλέον, να διακριθούν σε δικαιώματα του status negativus, status activus & status socialis, διότι όλα έχουν αποκτήσει αμυντική, προστατευτική και εξασφαλιστική διάκριση.
20. Α) Σε κάθε συνταγματικό δικαίωμα υπάρχει η αμυντική διάσταση με απόλυτη, erga omnes, κατεύθυνση κατά της κρατικής και κατά της ιδιωτικής εξουσίας. Το κράτος υποχρεούται, κατά το άρθρο 2 παρ 1, να σέβεται, δηλαδή να μην παραβιάζει το ίδιο, την ανθρώπινη αξία και τα συνταγματικά δικαιώματα, που την εξειδικεύουν. Παράλληλα τα δικαιώματα αυτά ισχύουν και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών.
21. Β) Κάθε δικαίωμα έχει προστατευτική διάσταση, η οποία δεν στρέφεται κατά του κράτους, αλλά προς αυτό. Η διάσταση αυτή δεν στρέφεται και προς τους ιδιώτες, δηλαδή δεν "τριτενεργεί". Οι ιδιώτες οφείλουν να σέβονται, όχι όμως και να προστατεύουν την ανθρώπινη αξία. Η υποχρέωση αυτή κατά το άρθρο 2 παρ. 1 αφορά μόνο την πολιτεία. Η επέκταση της προστατευτικής υποχρέωσης στις μεταξύ των ιδιωτών σχέσεις είναι δυνατή με τη μεσολάβηση νόμου, όπως προβλέπει το άρθρο 25 παρ 4, σύμφωνα με το οποίο: "Το κράτος δικαιούται να αξιώνει από όλους τους πολίτες την εκπλήρωση του χρέους της κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης".
22. Γ) Η δημιουργία και εξέλιξη του κοινωνικού κράτους έχει ως αποτέλεσμα και τη διαμόρφωση της εξασφαλιστικής διάστασης, δηλ αυτής που αναφέρεται στην εξασφάλιση των μέσων, που είναι απαραίτητα για την ακώλυτη άσκηση των συνταγματικών δικαιωμάτων. Το Σύνταγμά μας με μοναδική εξαίρεση την προβλεπόμενη στο άρθρο 16 ρύθμιση της δωρεάν παιδείας, δεν υποχρεώνει ούτε το κράτος, ούτε τους ιδιώτες προς την κατεύθυνση της εξασφαλιστικής διάστασης. Η ρητή πρόβλεψη που προστέθηκε στο άρθρο 25 παρ 1 δεν συνοδεύτηκε στην πρόσφατη αναθεώρηση από συγκεκριμένα κοινωνικά δικαιώματα. Παρ' όλα αυτά η ρητή συνταγματοποίηση της αρχής του κοινωνικού κράτους έχει ιδιαίτερη σημασία και προσφέρει περιθώρια ερμηνευτικής αξιοποίησης.

5. ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ, ΤΡΙΤΕΝΕΡΓΕΙΑ & ΔΙΑΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΕΝΕΡΓΕΙΑ

23. Κατά το άρθρο 25 παρ.1 εδ.γ, τα δικαιώματα εφαρμόζονται και στις σχέσεις μεταξύ των ιδιωτών. Ο σύγχρονος συντακτικός νομοθέτης απαντά ευθέως και κατηγορηματικά στο "εάν" της λεγόμενης τριτενέργειας, δηλαδή στο ερώτημα, εάν τα συνταγματικά δικαιώματα εφαρμόζονται και

- στο ιδιωτικό δίκαιο. Πρόκειται για ζήτημα, το οποίο ιδιαίτερα απασχόλησε τη νομική επιστήμη, και κυρίως την γερμανική, τις τελευταίες δεκαετίες.
24. Α) Η θεωρία της άμεσης τριτενέργειας διατυπώθηκε από τον εργατολόγο Hans Carl Nipperdey, κατά τον οποίο τα συνταγματικά δικαιώματα μεταβλήθηκαν και δεν εφαρμόζονται πλέον μόνο στις σχέσεις κράτους - πολιτών, αλλά και στις ιδιωτικές σχέσεις.
25. Β) Την θέση του Nipperdey αντέκρουσε κυρίως ο δημοσιολόγος G. Duerig, ο οποίος βασιζόμενος στον δυαδισμό του δικαίου και στην δημόσια φύση των συνταγματικών διατάξεων αρνήθηκε την εφαρμογή των συνταγματικών δικαιωμάτων στο ιδιωτικό δίκαιο. Υπεστήριξε, όμως, ότι είναι δυνατή η έμμεση τριτενέργεια, δηλαδή η έμμεση εφαρμογή των συνταγματικών δικαιωμάτων στο ιδιωτικό δίκαιο μέσω των γενικών ρητρών του αστικού κώδικα, όπως η καλή πίστη, τα χρηστά ήθη και η απαγόρευση κατάχρησης δικαιώματος.
26. Γ) Το πρόβλημα της λεγόμενης τριτενέργειας εμφανίζεται μόνο στο πλαίσιο της δυαδιστικής, ενώ αντίθετα εξαφανίζεται στην ενιαία έννομη τάξη. Εφόσον η έννομη τάξη είναι ενιαία δεν τίθεται καν ζήτημα μη εφαρμογής των συνταγματικών δικαιωμάτων, δεν τίθεται καν ζήτημα τριτενέργειας. Οι συνταγματικοί κανόνες, επομένως και τα συνταγματικά δικαιώματα, ως τυπικά ανώτεροι κανόνες εφαρμόζονται σε όλη την έννομη τάξη, στον δημόσιο και στον ιδιωτικό χώρο. Είναι λοιπόν η τυπική υπεροχή των συνταγματικών κανόνων που επιβάλλει αυτή την εφαρμογή.
27. Ενοποίηση της έννομης τάξης και τριτενέργεια συνδέονται στενά. Η ενοποίηση της έννομης τάξης οδηγεί στη διαπροσωπική ενέργεια και ανάστροφα η παραδοχή της διαπροσωπικής ενέργειας οδηγεί στην ενότητα της έννομης τάξης.
28. Όπως το ζήτημα, έτσι και οι θεωρίες της τριτενέργειας δεν έχουν λόγο ύπαρξης στην ενιαία έννομη τάξη. Οι θεωρίες αυτές δεν απαντούν στα ερωτήματα της έκτασης και του τρόπου εφαρμογής των συνταγματικών δικαιωμάτων στο ιδιωτικό δίκαιο. Δεν διακρίνουν ανάμεσα στο αμυντικό, προστατευτικό και διεκδικητικό περιεχόμενο κάθε συνταγματικού δικαιώματος επιτρέποντας έτσι τη δημιουργία σύγχυσης ως προς την διαπροσωπική τους εφαρμογή. Στο ερώτημα "ποια δικαιώματα τριτενεργούν" απαντούν επιλεκτικά και χωρίς συγκεκριμένα κριτήρια. Οι θεωρίες της τριτενέργειας περιοριζόμενες στο "εάν" του όλου θέματος δεν θίγουν ούτε το μεγάλο ζήτημα της έκτασης ούτε του τρόπου αυτής της εφαρμογής.

6. Η ΑΝΑΘΕΩΡΗΣΗ ΚΑΙ Η ΘΕΣΜΙΚΗ ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΤΩΝ ΑΜΥΝΤΙΚΩΝ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ

29. Η παραδοσιακή θεωρία των ατομικών δικαιωμάτων αναφέρεται αποκλειστικά και μόνο στην εφαρμογή τους στο πλαίσιο της γενικής κυριαρχικής σχέσης κράτους - πολιτών. Αγνοεί παντελώς και ούτε καν ασχολείται με την εφαρμογή των συνταγματικών δικαιωμάτων στα πλαίσια μερικότερων εννόμων σχέσεων και θεσμών, δημοσίου έστω δικαίου, η

οποία αποτελεί αναγκαιότητα και εμφανίζει ιδιαίτερο συνταγματικό και γενικότερο ενδιαφέρον.

30. Τι γίνεται με τα συνταγματικά δικαιώματα των στρατιωτών, των φυλακισμένων, των δημοσίων υπαλλήλων; Πως υλοποιείται η εφαρμογή των συνταγματικών δικαιωμάτων μέσα στην οικογένεια ή μέσα στο πλαίσιο της κληρονομικής, εργασιακής, μισθωτικής και γενικότερα ενοχικής σχέσης; Τίθεται έτσι το μεγάλο ζήτημα της θεσμικής εφαρμογής των συνταγματικών δικαιωμάτων, το οποίο εμφανίστηκε τόσο στο δημόσιο δίκαιο με το όνομα "ειδικές κυριρχικές σχέσεις", όσο και στο ιδιωτικό δίκαιο με την ονομασία "τριτενέργεια". Η τριτενέργεια δεν ταυτίζεται, αλλά οδηγεί στη μελέτη και αποτελεί μέρος της θεσμικής εφαρμογής.
31. Το μεγάλο ζήτημα που τίθεται είναι, όπως σημειώθηκε, το ζήτημα της έκτασης και του τρόπου εφαρμογής των συνταγματικών - αμυντικών δικαιωμάτων στις διαπροσωπικές σχέσεις. Έχει ιδιαίτερη σημασία να τονιστεί, ότι το ερώτημα της διαπροσωπικής ενέργειας αφορά την αμυντική και μόνο διάσταση των συνταγματικών δικαιωμάτων. Η θεσμική εφαρμογή είναι η εφαρμογή του αμυντικού περιεχομένου των δικαιωμάτων. Δεν τίθεται δηλαδή ζήτημα θεσμικής εφαρμογής του προστατευτικού και διασφαλιστικού περιεχομένου.
32. Η θεσμική εφαρμογή προκύπτει άλλωστε από την ταυτόχρονη κατοχύρωση δικαιωμάτων και θεσμών, η οποία αποκτά ιδιαίτερο περιεχόμενο μετά την αντικειμενικοποίηση των συνταγματικών δικαιωμάτων. Από την ταυτόχρονη συνταγματική κατοχύρωση δικαιωμάτων και θεσμών προκύπτει η υποχρέωση εφαρμογής του περιεχομένου των θεσμών κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να μην εξαφανίζονται τα συνταγματικά δικαιώματα. Αλλά και ανάστροφα η εφαρμογή του περιεχομένου των συνταγματικών δικαιωμάτων πρέπει να πραγματοποιείται κατά τέτοιο τρόπο και κατά το μέτρο που δεν οδηγεί στην διάλυση των θεσμών.
33. Στην ενιαία έννομη τάξη εφαρμόζεται η αρχή της βασικής ισχύος των συνταγματικών, σύμφωνα με την οποία: "όλα τα συνταγματικά δικαιώματα εφαρμόζονται σε όλες τις διαπροσωπικές σχέσεις ως προς το γενικό αμυντικό τους περιεχόμενο". Η αρχή της βασικής ισχύος των συνταγματικών δικαιωμάτων, η οποία με σαφήνεια πλέον προκύπτει από το άρθρο 25 παρ. 1 εδ. γ σε συνδυασμό κυρίως με το άρθρο 2 παρ 1, αλλά και με άλλες συνταγματικές διατάξεις, εφαρμόζεται με τη μορφή της κατ' αρχήν απαγόρευσης του περιορισμού του γενικού αμυντικού περιεχομένου.
34. Κάθε θεμελιώδες δικαίωμα εφαρμόζεται σε κάθε έννομη σχέση, εφ' όσον η εφαρμογή αυτή προκύπτει ως εκ του περιεχομένου της σχέσεως και του δικαιώματος. Τα δικαιώματα εφαρμόζονται στις σχέσεις στις οποίες προσιδιάζουν, όπως ορίζει το Σύνταγμα. Η λέξη "προσιδιάζουν" είμαι δυσήμαντη: σημαίνει πρώτον "εφ' όσον είναι δυνατή η εφαρμογή" και δεύτερον "κατά το μέτρο που είναι δυνατή η εφαρμογή".
35. Στην έκταση, στο μέτρο, δηλαδή, της παραπάνω εφαρμογής αναφέρεται και το αμέσως επόμενο εδάφιο της παραγράφου 1 του άρθρου 25, κατά το οποίο: "οι κάθε είδους περιορισμοί, που μπορούν κατά το Σύνταγμα να επιβληθούν στα δικαιώματα αυτά οφείλουν να σέβονται την αρχή της

αναλογικότητας''. Και το εδάφιο αυτό, όπως και η λέξη ''προσιδιάζουν'', αναφέρονται στην αιτιώδη συνάφεια δικαιώματος και θεσμού.

36. Η εφαρμογή της αιτιώδους συνάφειας, αν και συχνή στη νομική επιστήμη, όπως λ.χ στην περιοχή του ποινικού ή του ενοχικού δικαίου, δεν είχε ιδιαίτερη απήχηση στο δημόσιο δίκαιο και ειδικότερα στα συνταγματικά δικαιώματα. Αυτό οφείλεται μεταξύ άλλων και στο ότι στο θιγόμενο δικαίωμα αντιπαρατίθετο και αντιπαρατίθεται ακόμα και σήμερα ένα άλλο δικαίωμα. Αιτιώδης συνάφεια δικαιώματος και θεσμού είναι ο αιτιώδης σύνδεσμος, ο οποίος συνδέει ένα συγκεκριμένο συνταγματικό δικαίωμα με την έννομη σχέση ή το σύνολο εννόμων σχέσεων, δηλαδή το θεσμό, μέσα στο οποίο εφαρμόζεται. Παραδείγματος χάριν, το δικαίωμα της πολιτικής ελευθερίας μέσα στο θεσμό του πολιτικού κόμματος, της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας μέσα στο θεσμό της οικογένειας κλπ. Αιτιώδης συνάφεια είναι εν προκειμένω η συνάντηση του περιεχομένου δικαιώματος και θεσμού σε κοινό αντικειμενικό στοιχείο. Το περιεχόμενο των νομικών μορφωμάτων (δικαιωμάτων, υποχρεώσεων, εννόμων σχέσεων, υποχρεώσεων, διαπροσωπικών σχέσεων κλπ) αναλύεται σε μερικότερα αντικειμενικά στοιχεία, που αναφέρονται στις φυσικές, σωματικές ή πνευματικές και στις κοινωνικές ιδιότητες των φορέων των δικαιωμάτων, των παραγόντων, που συμμετέχουν στους θεσμούς και στις διαπροσωπικές σχέσεις, όπως είναι η ηλικία, το φύλο. Επίσης, ανήκουν στο περιεχόμενό τους και διάφορες τυποποιημένες μορφές συμπεριφοράς, όπως η οικονομική συνεργασία, ο ανταγωνισμός, η καλή ή κακή χρήση κλπ. Αντικειμενικά στοιχεία είναι και τα αναφερόμενα στα ενσώματα αντικείμενα, όπως κατοικία και μίσθωμα, καθώς και ο τόπος, ο χρόνος και η φύση του εκτελούμενου πράγματος.
37. Παραδείγματα κοινών αντικειμενικών στοιχείων αποτελούν τα εξής: Το αντικειμενικό στοιχείο ''πολιτικές πεποιθήσεις'' αποτελεί συστατικό στοιχείο του περιεχομένου της πολιτικής ελευθερίας, αλλά και συστατικό στοιχείο του θεσμού του πολιτικού κόμματος. Επίσης, η τυποποιημένη μορφή συμπεριφοράς ''οικονομική συνεργασία'' αποτελεί συστατικό στοιχείο του περιεχομένου της εμπορικής - οικονομικής ελευθερίας. Παράλληλα, όμως, αποτελεί και συστατικό στοιχείο του θεσμού της εμπορικής εταιρείας. Ίχνη αιτιώδους συνάφειας ανιχνεύονται στη νομολογία: Υπόθεση καθολικής νηπιαγωγού Διοικ. Εφετείο Αθηνών 2702 / 1987, ΝοΒ 1988 σ. 821 επ., υπόθεση χιλιάστριας φιλολόγου ΣτΕ 3533/1986 (Γ), υπόθεση άθεου-αλλόθρησκου δάσκαλου Διοικ. Εφ. Αθ. 299/198, Διοικ. Δίκη 1989, σελ. 83.
38. Συνταγματική επιταγή δεν αποτελεί μόνο η εφαρμογή του γενικού αμυντικού περιεχομένου, αλλά και ο περιορισμός του, η θεσμική του προσαρμογή, στις περιπτώσεις που είναι απαραίτητο, σε εκείνες δηλαδή που η εφαρμογή του θα οδηγούσε στη διάλυση των εννόμων σχέσεων και των θεσμών. Σε αυτό το σημείο τίθεται το ζήτημα της αρχής του αιτιώδους των περιορισμών. Γίνεται, επομένως, διάκριση ανάμεσα σε δυο είδη περιορισμών: σε εκείνους που επιτρέπονται από το Σύνταγμα, τους απλούς δηλαδή ή αιτιώδεις περιορισμούς και σε εκείνους που απαγορεύονται και

αποτελούν προσβολές των συνταγματικών δικαιωμάτων ή αναιτιώδεις περιορισμούς. Η επιβολή απλών περιορισμών είναι επιτρεπτή μόνο κατά το μέτρο, που επιβάλλει η αιτιώδης συνάφεια. Με λίγα λόγια οι αιτιώδεις περιορισμοί επιτρέπονται και οι αναιτιώδεις απαγορεύονται. Από αυτή τη βασική αιτιώδη σχέση προσδιορίζεται το περιεχόμενο των συνταγματικών δικαιωμάτων, αλλά και το περιεχόμενο των θεσμών.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

39. Η θεωρητική και πρακτική σημασία της εφαρμογής των συνταγματικών δικαιωμάτων στις μερικότερες έννομες σχέσεις και θεσμούς δημοσίου και ιδιωτικού δικαίου είναι πολύ μεγάλη. Εάν πριν από την αναθεώρηση του άρθρου 25 οι δικαστικές λύσεις παρείχοντο μέσα από τις γενικές ρήτρες, σήμερα αναγκαστικά παρέχονται μέσα από τα συνταγματικά δικαιώματα διαφυλλατομένης της ασφάλειας του δικαίου. Η συνταγματική δέμευση του κοινού νομοθέτη κατά τη διάπλαση των ιδιωτικών σχέσεων είναι πλέον σαφής και αναγκαία οδηγεί στην παραγωγή ενός νέου δικαίου.
40. Η διάταξη του άρθρου 25 παρ. 1 εδ. γ αποτελεί σ'ένα μέτρο αναγνώριση της δικαιοπολιτικής εξέλιξης που έχει ήδη πραγματοποιηθεί. Αποτελεί όμως παράλληλα και αφετηρία νέας εξέλιξης του ιδιωτικού δικαίου, το οποίο κατά ρητή επιταγή του συντακτικού νομοθέτη πρέπει να βασίζεται σε συγκεκριμένες αρχές. Οι ενοχικές, οι οικογενειακές, οι κληρονομικές ή κάθε είδους ιδιωτικές σχέσεις δεν μπορούν παρά να διαπλάσσονται επάνω στις βάσεις που θέτουν τα συνταγματικά δικαιώματα. Η παραπάνω διάταξη απευθυνόμενη στον νομοθέτη, στον δικαστή και στους κοινωνούς του δικαίου αποτελεί ένα φάρο που θα οδηγεί την δικαιοπολιτική μας εξέλιξη στην χιλιετηρίδα που έρχεται.-